

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ РЕСТИТУЦІЇ

Статтю присвячено розгляду поняття реституції та визначенню видів реституції в цивільному праві.

Ключові слова: поняття реституції, віндикація, одностороння реституція, двостороння реституція, грошова та натуральна реституція.

На основі історичного, порівняльного, а також попереднього аналізу інституту реституції в цивільному праві України можна здійснити класифікацію реституції, визначити її природу та навести відповідні визначення цього поняття.

В українській цивілістиці, нормативних джерелах та судовій практиці реституцію традиційно майже вичерпно пояснюють через таке поняття, як правові чи майнові наслідки недійсності правочину, тобто опосередковано через поняття умови чинності правочину. Мається на увазі така схема: правочин є чинним за наявності певних умов, за їх відсутності – недейсним. В останньому випадку може мати місце реституція.

Згаданий інститут розглянуто в загальних положеннях – у главі про правочини або про ширше однорідне поняття юридичного факту – в українських підручниках з цивільного права за редакцією О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової [15, с. 168–200], Я. М. Шевченко [16, с. 227–243], Є. О. Харитонова, Н. О. Саниахметова [14, с. 107–125], О. А. Пушкіна, В. П. Маслова [8, с. 200–222, 219–222], М. В. Гордона, С. І. Вільнянського [5, с. 149–162] та ін., у працях радянських часів, наприклад, під редакцією О. А. Красавчикова [9, с. 166–209, 187–192;], В. А. Рясенцева [10, с. 181–213] та ін. У Цивільному кодексі України (далі – ЦК) 1963 р. та 2003 р. цей інститут міститься відповідно в Загальних положеннях – в главі 3 «Угоди» ЦК 1963 р. та розділі IV «Правочини. Представництво», главі 16 (про реституцію детально йдеться в § 2 глави 16 «Правові наслідки недодержання сторонами при вчиненні правочину вимог закону») ЦК 2003 р. У ЦК 1922 р. реституція в основному регулювалася в книзі 3 «Зобов'язальне право», в розділі 2 «Зобов'язання, які виникають із договорів» [1, с. 221–248]. В підручниках з цивільного права, які були написані до 1920 р., наприклад, В. І. Синайського [6, с. 142–168], Г. Ф. Шершеневича [17, с. 150–169] та ін., а також у підручниках радянського періоду до 1963 р. проблема реституції викладається інакше, ніж нині.

Отже, прийняття нового ЦК 2003 р. по суті нічого не змінило в панівному погляді щодо реституції, що склався в основному тільки протягом останніх 40–50 років. Сучасна судова практика в Україні також не відходить в інтерпретації поняття реституції від його доктринального і легального смислу, який викладений у згаданих вище джерелах: можна говорити про те, що судова практика, за наявності закону та відповідної доктрини, в більшості випадків у нас не відхиляється від них, тобто вона не має конститутивного значення.

Усталеним у вітчизняній цивілістиці є й питання про різновиди реституції. Зокрема, автори коментарів ЦК (до ст. 216 ЦК) [3, с. 191; 4, с. 301, 302] та підручників цивільного права визнають поділ реституції на односторонню та двосторонню. В цьому випадку достатньо послатися на декілька останніх підручників цивільного права, які підводять умовну риску під зазначеною класифікацією [15, с. 188; 16, с. 242]. Це питання не є проблематичним, адже про односторонню реституцію в чинному ЦК не згадано, а також тому, що критерій стягнення в дохід держави як характерна ознака односторонньої реституції та взаємне чи двостороннє повернення всього одержаного на виконання недейсного правочину як характерна ознака двосторонньої реституції, досить елементарний. Варто лише додати, що одностороння реституція історично походить із кондикції на користь держави, як це мало місце в ЦК 1922 р.

Наприклад, російський автор В. О. Тархов пише, висловлюючи погляд, який втратив актуальність для українського цивільного права: «У випадку визнання правочину недейсним до його виконання питання про наслідки не виникає. Якщо ж правочин уже виконаний повністю або в частині, то необхідно вирішити, як вчинити з виконанням однією чи обома сторонами і належним від другої сторони. Можливі наслідки поділяють на три види.

Перший вид наслідків – **двостороння реституція** або поновлення в попередньому положен-

ні обох сторін. Про такий наслідок йде мова у п. 2 ст. 167 ЦК РФ. Кожна зі сторін зобов'язана повернути іншій стороні все одержане за правочином, а за умови неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість у грошах.

Другий вид наслідків – **одностороння реституція**. У цих випадках в попередній стан повертається потерпіла сторона, а інша сторона не має права вимагати повернення виконаного за правочином. Але тоді у потерпілої сторони зосереджується одержане від винуватої сторони і одержане нею виконання потерпілої сторони, тому закон встановлює, що майно, одержане потерпілим за правочином від іншої сторони, стягується в дохід Федерації. Якщо ж винний не передав ще виконання потерпілому, то воно стягується з винного (ст. 179 ЦК).

Третій вид наслідків – **незастосування реституції**, настає в тих випадках, коли обидві сторони винуваті, тому обидві повинні нести не вигідні наслідки укладеного ними недійсного правочину. Це правочини протизаконні, що передбачені ст. 169 ЦК. У випадку виконання такого правочину обома сторонами з них все одержане стягується в дохід Федерації, а якщо правочин виконаний однією стороною, то з другої сторони стягується в дохід Федерації все одержане нею і все, що належить з неї першій стороні» [11, с. 224, 225].

Зазначену класифікацію можна було раніше вважати вичерпною. Сьогодні варто її оновити на основі іншого критерію для поділу, а саме можливості односторонньої чи двосторонньої реституції. Отже, односторонньою буде така реституція, яка має місце у випадку виконання недійсного правочину лише однією стороною, або у разі укладення та виконання одностороннього договору, визнаного недійсним, або у разі визнання недійсним одностороннього правочину. Двостороння реституція у новому значенні матиме місце тоді, коли обидві сторони виконували двосторонній договір, визнаний недійсним. Практичне значення такий новий поділ матиме в рамках поняття «зворотний розвиток невдалих взаємних договорів».

Наступна класифікація реституції – це поділ на натуральну та грошову. Як свідчить аналіз публікацій, присвячених реституції, цей поділ непростий, адже від нього залежить питання належного конструювання реституційної норми. Зокрема, не визнає реституцією грошову компенсацію Г. В. Сичинава [7, с. 171].

Доцільно порівняти запропонований вище поділ реституції на натуральну (просту) і грошову (кваліфіковану) з класифікацією, запропонованою Д. О. Тузовим: реституція володіння та компенсаційна реституція [12, с. 232, 238].

Проста реституція як різновид – це повернення в попередній стан (*status quo ante*) зустрічного задоволення у формі передачі речі чи права на річ. Це і є реституція володіння, реституція власності чи іншого речового права, іншими словами, це натуральна реституція. Кваліфікована реституція характеризується тим, що у зв'язку із неможливістю повернення зустрічного задоволення у формі речі, повернення в попередній стан відбувається шляхом виплати відповідної грошової компенсації.

Д. О. Тузов дає таке визначення реституції володіння: «Якщо за правочином була передана річ, яка збереглася в натурі, то внаслідок відсутності в іншій сторони (одержувача) правових підстав володіння нею (правочин недійсний) реституція набуває, по суті, форми витребування цієї речі з чужого незаконного володіння. Особливість полягає лише в тому, що саме незаконне володіння тут виникає внаслідок укладення однією із сторін недійсного правочину майнового надання на користь другої сторони. Але при цьому таке володіння, звичайно, залишається володінням незаконним (безтитульним), що дає змогу в цьому випадку вести мову про віндикаційний характер реституції» [12, с. 232]. Продовженням цього є висновок про те, що «при витребуванні переданої за недійсним правочином індивідуально-визначеної речі реституція, залежно від конкретних умов, приймає форму або віндикації (за наявності у позивача титулу володіння), або посесорного захисту (якщо правочин недійсний внаслідок дефектів волі чи недієздатності позивача, який не має титулу володіння). В решті випадків (за відсутності передумов як віндикаційного, так і володільницького захисту) реституція неможлива, оскільки позивач не має охоронюваного законом інтересу у поновленні володіння річчю» [12, с. 237, 238].

Наступний вид реституції – компенсаційна, «що полягає у відшкодуванні вартості одержаного за недійсним правочином у грошах» [12, с. 238]. Д. О. Тузов характеризує її таким чином: «У випадку неможливості повернення одержаного за недійсним правочином в натурі може виникнути або зобов'язання з безпідставного збагачення, або зобов'язання, в рамках якого реалізується відповідальність одержувача. За відсутності необхідних умов для виникнення і реалізації хоча б одного з цих зобов'язань не може мати місце реституція. До цього варто додати, що компенсаційна реституція в будь-якій формі допустима лише за умови належності втраченого або пошкодженого майна другій стороні правочину, оскільки в протилежному випадку як охоронюваний засіб вона не мала б свого об'єкту захисту» [12, с. 232].

Терміни «компенсаційна» і «кваліфікована» також близькі, проте слід зауважити, що Д. О. Тузов вживає термін «компенсаційна» при характеристиці реституції у вузькому значенні. Ми ж у цьому випадку вживаємо термін «кваліфікована», а термін «компенсаційна» – у широкому значенні для визначення природи реституції будь-якого виду – і простої, і кваліфікованої. На нашу думку, такий підхід є більш точним та дає змогу належним чином охарактеризувати реституцію.

Поняття кваліфікованої реституції ми вживаємо і в значенні врахування тих змін, які відбуваються після набуття чинності правочином. Наприклад, щодо інфляції чи інших обставин (*clausula rebus sic stantibus*). Йдеться про те, що проста реституція, тобто повернення речі, може не відповідати інтересам кредитора, а тому має доповнюватися грошовою компенсацією, яка має реституційну природу *sui generis*, тобто перебуває на стику реституції і компенсації збитків. Її також можна назвати кваліфікованою реституцією, або реституцією в широкому значенні.

Зв'язок ввідикації, чи Публіціанського позову, і реституції не є простим [12, с. 232], оскільки реституція – це інститут зобов'язального права, а ввідикація – речового. Це означає, що в теорії коло суб'єктів реституції і ввідикації є різним: реституція обмежується кредитором і боржником, а при ввідикації йдеться про будь-яку особу, яка незаконно володіє річчю в момент пред'явлення вимоги про її повернення, тобто про третю особу. Проте на практиці це коло часто збігається, оскільки за початкової неможливості зобов'язання, якщо воно потребує реституції, коло також не обмежене кредитором та боржником. У разі, наприклад, розірвання договору статус кредитора і боржника зникає. Таке суб'єктне зближення і дає змогу говорити про ввідикаційну природу реституції.

Отже, суть відношення ввідикації і простої реституції не в колі суб'єктів, і навіть не в речі, яка повертається, а в тому, що проста реституція – це різновид безпідставного збагачення.

Ще більше остання констатація стосується кваліфікованої реституції. Грошова компенсація замість безпосереднього повернення в попередній стан, який неможливий з тих чи тих підстав, є нормальним випадком майнової компенсації, вимогою для якої є, на нашу думку, не сама по собі реституція, а кондикційна вимога, тобто вимога із безпідставного збагачення.

Запропонована нами класифікація дає змогу уточнити відношення реституції до інших форм майнового покриття. Коли йдеться про просту реституцію, то інші форми компенсації, які ма-

ють грошову природу, в будь-якому разі доповнюватимуть такий вид реституції. Коли ж мова йде про кваліфіковану реституцію, яка також має грошову природу, то відношення може бути складнішим. Адже покриття збитків чи шкоди часто може містити в прихованій формі компенсацію у формі реституції. Однак і тут реституція може доповнюватися іншими формами компенсації.

Отже, можемо зробити висновок, що реституція має дві форми: просту (або натуральну) та кваліфіковану (або грошову, монетарну). Крім того, реституція як правовий наслідок відповідної норми за своєю суттю, за своєю природою є формою компенсації, або відшкодування шкоди, тобто однорідним поняттям зі збитками, моральною шкодою тощо. Останнє пояснюється, насамперед, тим, що натуральна реституція досить просто перетворюється на монетарну, тобто на ту форму, в якій, як правило, здійснюються інші форми майнового покриття шкоди чи збитків. Проте однорідність природи відшкодування шкоди та фактичної реституції не обов'язково призводить до поглинання такої реституції в рамках інституту відшкодування шкоди. Реституція є винятком із процесу відшкодування шкоди.

На противагу двом згаданим класифікаціям, можна говорити і про поділ реституції на генеральну та спеціальну (ввідикація, кондикція тощо), що є новим для української цивілістики результатом історико-порівняльних досліджень відповідного інституту. Вилучення збагачення на користь кредитора – тобто різновид функціональної реституції – збігається із редінтегративним інтересом, що створює труднощі для розрізнення кондикції та реституції. Саме тут на допомогу приходить поняття генеральної, або правової реституції. Для кондикції правова реституція теоретично може бути лише однією із підстав для застосування, тобто достатньою, але не необхідною умовою. Останнє положення означає, що за певних умов генеральна реституція, тобто визнання правочину недійсним, може застосовуватися субсидіарно. Що ж до ввідикації, то тут також генеральна реституція може застосовуватися субсидіарно, наприклад, у разі крадіжки речі, щодо якої, крім того, було підроблено договір. Позивач має право звернутися до суду з ввідикаційним позовом, а після пред'явлення підробленого документа отримує право субсидіарно застосувати генеральну реституцію, якщо вважатиме це за потрібне. В протилежному випадку достатньо довести факт крадіжки, що знімає потребу визнання підробленого договору недійсним, оскільки крадіжка та дійсний правочин одночасно мати місце не можуть,

тобто наявність одного факту виключає наявність іншого.

Важливе прикладне значення має також новий поділ реституції на правову та фактичну. Він дає змогу не лише зрозуміти природу недійсності правочину, а й пояснити тісний та нерозривний зв'язок повернення всього одержаного на виконання недійсного правочину з інститутом недійсності правочину. Визнання правочину недійсним – це повернення в попередній стан, якого часто недостатньо для того, щоб вважати ситуацію вичерпаною. В Україні, як і в Стародавньому Римі, існує дві теоретичні можливості: безпосередня фактична реституція чи фактична реституція опосередкована, або, як ми її називаємо, функціональна. Зрозуміло, що законодавець має можливість на практиці вибрати один із способів подальшого розвитку подій після визнання правочину недійсним, тобто після повернення в попередній правовий стан. В Україні та Російській Федерації законодавець обрав шлях фактичної реституції, а в інших країнах романо-германської системи права законодавці пішли шляхом реституції функціональної, і насамперед, у формі кондикції або відшкодування шкоди чи віндикації. Проте це призводить до суттєвої проблеми, яку важко розв'язати за допомогою функціональної реституції, що має односторонній характер у значенні можливості повернення того, що отримала лише одна сторона. За взаємного виконання недійсного правочину в Німеччині, яка не знає фактичної реституції, наприклад, доктриною та судовою практикою за майже 100 років чинності ЦК запропоновано близько 10 теорій, які мають розв'язати ту проблему, яка в Україні вирішується за допомогою фактичної реституції. Йдеться не лише про так звану теорію двох кондикцій, а й про теорію сальдо тощо [13, с. 159–161, 170].

Отже, реституцію можна поділити на: односторонню – двосторонню (в старому та новому значенні), натуральну – монетарну, генеральну – спеціальну, фактичну – функціональну та правову – фактичну, і тим самим утворити вихідні положення для систематичного аналізу інституту. Зазначене вище свідчить про те, що в Україні інститут реституції має зберігатися та розвиватися далі, а не скасовуватися чи обмежуватися, бо інакше постануть додаткові проблеми в цивільному праві України.

Природу реституції можна визначити в двох напрямках. З одного боку, у взаємодії позадоговірних інститутів, таких як кондикція, відшкодування шкоди, віндикація тощо, а з іншого – в рамках взаємодії з договірними інститутами, які можна було б об'єднати під назвою «зворотний розвиток невдалих взаємних договорів». Критерієм має стати одностороннє чи двосто-

роннє переміщення речей або іншого майна в рамках договору чи поза договором.

Варто визначити взаємозв'язок реституції з іншими інститутами зворотного розвитку невдалих взаємних договорів, наприклад, розірванням договору тощо. Саме абстрактне поняття «зворотний розвиток невдалих взаємних договорів» ми утворили на основі об'єднання концепцій двох німецьких авторів Ф. Хельвеге [18] та Р. Хорнунга [19]. Перший із них говорить про зворотний розвиток двосторонніх договорів, а другий – про зворотний розвиток невдалих договорів, причому аналізує також і реституцію. Частково це питання ставиться і у вітчизняній літературі, коли констатується, що визнання правочину недійсним необхідно чітко відмежовувати від розірвання договору та визнання його неукладеним [2, с. 371, 372], але немає критерію для розрізнення. Таким критерієм міг би бути, наприклад, перетворювальний характер одних інститутів і відсутність перетворювального характеру в інших. Адже реституція пред'являється у формі позову про визнання правочину недійсним та позову про присудження відповідних вимог, тоді як, наприклад, розірвання має місце у формі перетворювального позову.

Поняття реституції, як впливає з його єдиної поновлювальної природи, можна визначити двома способами. По-перше, реституція – це міра, тобто один із способів зворотного розвитку невдалих взаємних договорів. По-друге, це компенсація реально втраченого (умовно негативного інтересу) в результаті нечинності правочину. При цьому, умовно негативний інтерес – це обсяг виконаного за нечинним правочином.

Крім згаданих вище дефініцій реституції з погляду природи інституту, можна додатково навести визначення цього поняття в широкому та вузькому значенні, а також легальні визначення для цивільного права і процесу.

Реституція в цивільному праві – це юридичний інститут, що є спільним як для цивільного права, так і для процесу, який був сформований в римському праві і в процесі його рецепції (елементарна форма та передкласична форма), а також французькими та німецькими професорами в XIX ст. (класична форма) та українськими юристами (місцева форма) як система правових норм і відповідних їм правових відносин, яка складається з двох частин: зовнішньої і внутрішньої систем реституції в цивільному праві, тобто реституція посідає певне місце в системі норм цивільного права (зовнішня система) та сама утворює внутрішню систему.

Реституція у вузькому сенсі – це сукупність правових норм, які в рамках поняття компенсації (майнового покриття) в цивільному праві мають

свою функцією поновлення попереднього правового та фактичного стану сторін правочину (*status quo ante*) як майновий наслідок в основному його недійсності.

Реституцію можна визначити і як право повернення в попередній правовий та/чи фактичний стан у разі, якщо їй не протистоїть заперечення.

1. Гражданский кодекс Советских Республик : Текст и практический комментарий / [под ред. проф. Ал. Малицкого]. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Б. м. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. – 774 с.
2. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України : у 2-х т. / [за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця]. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – Т. 1. – 832 с.
3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / [за ред. В. М. Коссака]. – К. : Істина, 2004. – 976 с.
4. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: у 2 ч. / [за заг. ред. Я. М. Шевченко]. – К. : Концерн «Видавничий дім „Ін Юре”», 2004. – Ч. 1. – 692 с.
5. Вільнянський С. І. Радянське цивільне право. Ч. I. : учеб. посібник для студ. юрид. фак-тів вузів / С. І. Вільнянський. – Харків : Вид-во ХУ, 1966. – 320 с.
6. Синайский В. И. Русское гражданское право / В. И. Синайский. – М. : Статут, 2002. – 638 с. – (Классика российской цивилистики).
7. Сичинава Г. В. Ограничения применения реституции по российскому гражданскому праву : дисс. на соискание степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Г. В. Сичинава. – Саратов, 2004. – 192 с.
8. Советское гражданское право : учебник : в 2-х ч. / [под ред. В. Ф. Маслова и А. А. Пушкина]. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Выща шк., 1983. – Ч. 1. – 464 с.
9. Советское гражданское право : учебник : в 2-х т. / Т. И. Иларионова, М. Я. Кириллова, О. А. Красавчиков и др. ; [под ред. О. А. Красавчикова]. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1985. – Т. 1. – 544 с.
10. Советское гражданское право : учебник : в 2-х т. / [отв. ред. В. А. Рясенцев]. – М. : Юрид. лит., 1965. – Т. 1. – 560 с.
11. Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций / В. А. Тархов. – Чебоксары : Чув. кн. изд-во, 1997. – 331 с.
12. Тузов Д. О. Реституция и реституционные правоотношения в гражданском праве России / Д. О. Тузов // Цивилистические исследования. Вып. 1-й : сборн. научных трудов памяти профессора И. В. Федорова / [под ред. Б. Л. Хаскельберга, Д. О. Тузова]. – М. : Статут, 2004. – С. 213–245.
13. Туктаров Ю. Е. Требование о возврате полученного по недействительной сделке / Ю. Е. Туктаров // Недействительность в гражданском праве: проблемы, тенденции, практика : сборник статей / [отв. ред. М. А. Рожкова]. – М. : Статут, 2006.
14. Харитонов Е. О. Гражданское право Украины : учебник / Е. О. Харитонов, Н. А. Саниахметова. – Х. : ООО «Одиссей», 2004. – 960 с.
15. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. ; [за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової]. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – 736 с.
16. Цивільне право України : Академічний курс : підручник : у двох томах / [за заг. ред. Я. М. Шевченко]. – К. : Концерн «Видавничий дім „Ін Юре”», 2003. – Т. 1. Загальна частина. – 520 с.
17. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – Тула : Автограф, 2001. – 720 с. : ил. – (Юридическое наследие).
18. Hellwege Ph. Die Rückabwicklung gegenseitiger Verträge als einheitliches Problem / Phillip Hellwege. – Tübingen : Mohr Siebeck, 2004. – XV, 643 s.
19. Hornung R. Die Rückabwicklung gescheiterter Verträge nach französischem, deutschem und nach Einheitsrecht: Gemeinsamkeiten, Unterschiede, Wechselwirkungen / Rainer Hornung. – Baden-Baden : Nomos, 1998. – 396 s.

V. Solomyanyi

CONCEPT AND KINDS OF RESTITUTION

The Article is dedicated to specification of concept of Restitution and determination of its kinds.

Keywords: vindication, the concept of restitution, one-party restitution, reciprocal restitution, monetary and compensational restitution.